

grundig er bogen, at den vil kunne danne en hensigtsmæssig ramme for de lokalhistoriske arbejder af endnu mere detailpræget karakter, som kan opstå f.eks. gennem arbejde i tilknytning til de lokalhistoriske arkiver.

Det er en alt-i-et fremstilling, og dermed opnås et totalbillede af det illegale arbejde i området: sabotage, militærgruppearbejde, efterretningstjeneste, våbenmodtagelse og meget andet er med – og alle lokaliteter dækkes ind. Til gengæld bliver den historiske analyse spredt og i mange tilfælde overlades det til læseren at skille stort og småt.

Svarende til flere af de øvrige lokalstudier er Bjørnvads bog udarbejdet i et samarbejde med besættelsestidens illegale aktører. Herved er der fundet frem til arkivmateriale og der er modtaget beretninger, som en forfatter med større afstand til aktørerne næppe ville have fået. Arbejdet har som enkeltmandsarbejde været af et meget betydeligt omfang, og det er foregået helt uden for et institutionelt miljø – efter besættelsesforskningens Hæstrup-traditioner. Det er imponerende, at historieforskning kan fremkalde så meget lokal støtte, at kroejeren stiller sin fotokopimaskine til historikerens rådighed. Til gengæld kommer fremstillingen også i ret høj grad til at afspejle synspunkter udviklet blandt besættelsestidens illegale aktører. En meget positiv vurdering af de illegale militærgruppers militære formåen, hvis de skulle have løst de opgaver, som SHAEF's operationsordrer havde tillagt dem, hviler på et usikkert grundlag, men er sikkert i god overensstemmelse med lokale modstandslederes opfattelser.

Når Bjørnvad kalder sin bog »Hjemmehæren« følger han en norsk tradition: Sverre Kjeldstadli's klassiske bog om den norske modstandsbevægelse fra 1959, »Hjemmestyrkene«. I Norge var der åbenlyst tale om en udehær i England m.v. og en hjemmehær, mere forsigt og rigtigere kaldt hjemmestyrker. Begge dele under en norsk eksilregerings ledelse. En dansk hjemmehær må jo forudsætte en udehær, og den er straks vanskeligere at få øje på. Titlen antyder derfor en integration og alliance mellem de danske militærgrupper og de allieredes hære, som er i slægt med Hæstrups konklusion og programmerklæring »Hemmelig Alliance«, og hvor det for Hæstrup var sabotage og efterretningstjeneste, der var de bærende elementer i alliancen. Militærgruppearbejdet havde politisk betydning som et folkeligt mobiliserende arbejde, der nåede bredt ud; noget bevis for dets taktiske endelige strategiske betydning kan derimod næppe føres.

Bjørnvad fortsætter sin fremstilling af modstandsgruppernes virke efter den 5. maj og frem til hjemsendelsen i løbet af sommeren og efteråret 1945, og han peger på gruppernes betydning for skabelsen af efterkrigstidens hjemmeførelse. Det er en frugtbar disponering, der kan være med til at sætte besættelsesbegivenhederne ind i et bredere historisk perspektiv.

Palle Roslyng-Jensen

ICCHAK (HENRYK) RUBIN: *Zydzi w Lodzi pod Niemiecka Okupacja* (»Jøderne i Łódź under den tyske besættelse«). London. Kontra 1988. 582 s.

Denne polske bog, der hermed skal præsenteres for danske læsere, er absolut ikke morskabslæsning, for emnet er dybt tragisk, men bogen er på så mange punkter af bred almen interesse, at det dybt må beklages, at den ikke er udkommet på engelsk.

Forfatteren er født i 1913 i Polen. Hans mor var jøde, og hun blev myrdet i dødslejren i Chelmno ved Łódź i 1942. Henryk Rubin gjorde tjeneste i den polske armé i Sovjetunionen under krigen og påbegyndte i 1953 historiestudiet ved Lærerhøjskolen i Gdansk, hvor han i 1959 fik magistergraden. I 1963 forsvarede han den foreliggende bog som afhandling for doktorgraden. Efter nogen diskussion blev han også tildelt graden, men manuskriptet var for kontroversielt til, at det kunne trykkes, selvom endog kommunistpartiets censor for disputatser, professor Czeslaw Madajczyk, udtalte sig rosende om afhandlingen.

I 1972 måtte Henryk Rubin forlade Polen og emigrerede til Danmark, hvor han siden har boet. Han har lige siden da forsøgt at få bogen udgivet, han har revideret manuskriptet og taget hensyn til den senere udkomne litteratur, og efter 16 års anstrengelser er dette endelig blevet muligt takket være Nina Karsov, der er leder af det polske forlag i London: Kontra. Også den exil-polske kulturfond i Paris har ydet økonomisk støtte til bogen, men efter en hidsig diskussion om ændringer i manuskriptet, som forfatteren har været utilbøjelig til at foretage, har udgiveren sendt checken på 3.000 £ tilbage til Paris og trykt Rubins brev som indledning til bogen.

I 1963 var afhandlingen et brud med den fundamentale opfattelse af jødernes stilling i Polen under krigen og vel at mærke begrundet ikke i en ideologisk holdning men i en uhyre veldokumenteret videnskabelig udnyttelse af et meget stort kildemateriale. I 1988 virker bogen nok ikke helt så revolutionerende som i 1963, for megen litteratur (f.eks. Isaiah Trunk: *Judenrat*. New York 1972), og Lanzmann's film *Shoa*, der blev vist i dansk TV i 1987, har bekræftet Rubins synspunkter men uden en tilsvarende dokumentation.

Den basale holdning til jødernes tragedie i almindelighed under krigen og specielt i Łódź blev frembragt af historikeren Arthur Eisenbach («*Getto Łódzkie*», 1946, og «*Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*», 1953). Hans grundsynspunkt var, at tyskerne længe før krigen havde fastlagt det mål at udrydde alle østeuropæiske folk, og at jøderne kun var det første skridt på vejen, før turen skulle komme til polakkerne, tjekkerne, russerne o.s.v.

Når man netop i Łódź indrettede en »mønstergetto«, hvor jøderne under ledelse af formanden for Judenrat, Mordechai Chajm Rumkowski, opbyggede en stor industri, der producerede en mængde varer lige til efteråret 1944, og hvor jøderne selv organiserede udvælgelsen af folk, der skulle deporteres til dødslejrene, så var det renlivet forræderi og kollaboration og desuden ganske nyttesløst, fordi alle jøder alligevel var dømt til undergang. Heltene var tværtimod de unge jøder i Warszawas getto, der med primitive våben kæmpede desperat sammen med den polske modstandsbevægelse mod tyskerne og modsatte sig deportation.

Henryk Rubin har derimod den grundholdning, at »Endlösungsprogrammet« blev udviklet meget gradvist, og at de lokale tyske forvaltninger havde en meget betydelig indflydelse på, hvordan jødernes skæbne blev. Desuden var det først i efteråret 1942, at tyskerne gik over til egentlig industriel masseudryddelse af de polske jøder, efter at de måtte erkende, at det næppe nogensinde ville blive muligt at deportere jøderne til Sibirien. Derfor mener han, at den virkelige helt i denne sammenhæng var Rumkowski, der med sit indgående kendskab til tysk mentalitet indså, at jødernes eneste chance for at overleve krigen var at få tyskerne til at anvende en *cost-benefit-analysis* og gøre dem begribeligt, at det bedre kunne betale sig for tyskerne at holde jøderne i live i Łódź og derved producere varer som Det

trede Rige havde hårdt brug for, end at føre dem til Auschwitz og myrde dem. Ud fra en grundig gennemgang først og fremmest af de mængder af dokumenter, som såvel den tyske som den jødiske »Gettoverwaltung« samt byens administration har efterladt sig, må Rubin konkludere at Rumkowski fik ret. Det lykkedes faktisk at holde en stor del af den jødiske befolkning i Łódź i live lige til efteråret 1944, hvor næsten alle andre jøder i Polen var blevet myrdet.

Rumkowskis tyske modparter var kaffegrosserereren fra Bremen, Hans Bibow, der i marts 1940 blev udnævnt til Amtsleiter for Ernährungs- und Wirtschaftsstelle Getto, og regeringspræsidenten Übelhör, der bestemt ikke af kærlighed til jøderne men udfra kyniske, økonomiske (også privatøkonomiske) vurderinger fik gennemtruffet, at der blev investeret i opbygningen af en industri i gettoen, som fik tilført fødevarer (selvfølgelig af ringeste kvalitet) og råstoffer, og som udnyttede den store ekspertise, der var blandt de 200.000 jøder fra hele Europa, der efterhånden blev stuvet sammen i »Wohngebiet der Juden«. Tyskerne tillod indtil september 1942 jøderne selv at organisere deres tilværelse med skoler, hospitaler, politi og forretninger, og uden at der var nævneværdige voldshandlinger fra tyskeres side. Betingelsen var jo selvfølgelig, at industriproduktionen skete upåklageligt, og det var faktisk meget store mængder af industrivarer (især tekstil- og metalvarer) af høj kvalitet, som jøderne i gettoen formåede at fremstille, og som var en vældig gevinst for tyskerne, da udgifterne var ubetydelige i forhold til varernes værdi.

Rubin fremstiller ikke livet i gettoen som en filial af paradys. Sult og kulde og et umenneskeligt slid for at klare denne produktion var hverdagen, men langt de fleste overlevede jo faktisk.

Den 3. september 1942 sejrede den nazistiske idéologi imidlertid over den økonomiske snusfornuft. Rumkowski fik ordre til inden 8 dage at udlevere 24.000 personer, heriblandt alle over 65 år og samtlige børn. Dette blev den grusomme indledning til gettoens langsomme opløsning. De tilbageblevne arbejdede som slaver med talrige brutale overgreb og myrderier fra GESTAPOs side, men størstedelen overlevede dog indtil sommeren 1944, hvor deportationerne igen tog fart. Den 28. august afgik den sidste transport fra Łódź, og heri var også Rumkowski og hans familie, samtidig med at russerne var mindre end én times kørsel fra byen.

Rubin fremhæver, at det var en rationel politik, Rumkowski og hans medhjælpere førte, og at der iøvrigt ikke var noget som helst alternativ dertil. Der var selvfølgelig modstand fra de politiske partier i gettoen mod Rumkowskis kollaboration, og denne modstand gav sig stærkt til kende i de dagbøger og erindringer, som er fundet efter krigen, hvilket har udgjort kildematerialet for mange af de historikere, der har beskæftiget sig med gettoen i Łódź (bl.a. Lucjan Dobroszycki (ed.): *The Chronicle of the Łódź Ghetto*, Łódź 1965 og Yale 1984), men i de samtidige primære dokumenter er der iflg. Rubin meget få vidnesbyrd om virkelig modstand.

Forfatteren er meget kritisk i sin vurdering af polakkerne og deres holdning til jøderne. Karakteristisk er således et citat (s. 30): »Den polske undergrundsbevægelses og praktisk talt hele den polske befolknings holdning til jøderne betød, at gettoen og arbejdslejren eller koncentrationslejren var det eneste sted i denne verden, som gav jøderne det mindste håb og chance for at overleve.« I en stor tilføjelse til det oprindelige manuskript (s. 530 ff.) imødegår Rubin meget overbevisende og temperamentsfuldt de spage forsøg, der fra polsk side har været gjort

på at moderere påstandene om den udbredte polske antisemitisme i filmen Shoa, der i uddrag blev vist i Polen.

Bogen er ensidig og provokerende, ingen tvivl om det. Men det må indrømmes, at dokumentarisk materiale, som Rubin har fremdraget fra de polske undergrundsmyndigheders arkiver, viser en fantastisk ligegyldighed for ikke at sige fjendtlighed overfor jøderne, en ligegyldighed som bestemt også gjorde sig gældende i de allieredes regeringskontorer både i London, Moskva og Washington, selv da man havde ganske nøje kendskab til, hvad der virkelig foregik i Polen.

Selvom bogens form med »absolutte sandheder« og kompromisløs polemik nok kan virke fremmed på mange danske og vesteuropæiske læsere, kan den forhåbentlig virke inspirerende til yderligere forskning i dette tragiske og særdeles betydningsfulde emne i den nyeste tids historie, men en betingelse for dens videre udbredelse er unægtelig en oversættelse til engelsk, og det fortjener den.

Karl-Erik Frandsen

HENRIK HAVREHED: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Odense Universitetsforlag. 1987. 368, ill.

Under indtryk af Hitler-Tysklands sammenbrud og den sovjetiske hærs fremmarch flygtede, henholdsvis evakueredes, omkring 2 millioner soldater og civile i løbet af krigens sidste måneder fra landets østlige områder. På trods af de danske myndigheders protest og i strid med folkeretten blev Danmark – som det eneste af de af den tyske fascisme besatte lande – tilflugtssted for næsten ¼ million af disse tyske flygtninge. På en måde blev Danmark således besat for anden gang i løbet af verdenskrigens sidste tre måneder. Som følge af vanskeligheder i forbindelse med repatrieringen forlod de sidste højst uvelkomne »gæster« først i landet i 1949.

Dette kapitel af Danmarks historie, der samtidig udgør en side af de dansk-tyske relationer, har i lang tid været mærkeligt dårlig belyst. I kølvandet på de sidste flygtninges afrejse udkom flygtningeadministrationens officielle redegørelse »Flygtninge i Danmark 1945-49« og »Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark« (begge i 1950). Først mere end 30 år senere fremdrog Arne Gammelgård med »Mennesker i malstrøm« (1981) emnet i en selvstændig fremstilling. Men først med Havreheds afhandling, der er blevet antaget som disputats ved Odense Universitet, foreligger der nu en omfattende historisk undersøgelse. Den er resultat af forfatterens – der ikke er universitetsuddannet historiker – mangeårige studier, besøg i danske, tyske og engelske arkiver samt samtaler og korrespondence med både tidligere flygtninge og andre der på enten dansk eller tysk side havde med flygtningenes ophold i Danmark at gøre.

Afhandlingen falder reelt i tre hoveddele. Først skildres flygtningenes transport til og ankomst i Danmark samt besættelsesmagtens første forholdsregler i forbindelse med indkvarteringen. I den anden del behandles flygtningenes forhold under den danske flygtningeadministrations virke. Den sidste del gør rede for forviklingerne i forbindelse med flygtningenes repatriering og udsendelse af landet. I forlængelse heraf fremdrager Havrehed spørgsmålet om de store udgifter, der var forbundet med flygtningenes ophold i landet og den delvise betaling herfor fra forbundstysk side, samt flygtningenes kritik af administrationen og forholdene i almindelighed.